

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES

Janus Pannonius és Venantius Fortunatus

Vitathatatlanul festői az a kép, amelyet a Guarino-panegyricus közepe táján találunk. Egy pompás oszlopcsarnokban trónol itt a megénekelte mester. Ezt az építményt a Dráva partján állítja majd neki Janus. Janus, a költő, aki elsőként hozta a Helikonról a Múzsákat a Dunához.¹ Mindez éppen úgy történik, ahogyan egykor Vergilius tervezte a márványtemplomot Octavianus-Augustus számára. Vergilius, aki elsőként viszi Mantuába a Heliconról a Múzsákat.² Janus ezután tovább játszik a képpel. Ő maga mint főpap halad kortársai élén a mester ünneplésére. Ez az ünnep vitathatatlanul a csúcsa az egész műnek, amelynek az a célja, hogy ércnél maradandóbb emléket állítson a szeretett mester számára.

Janus költői életművéből mindmáig a legnagyobb megbecsülésben a Guarino-panegyricus részesült. Elsőrendű forrásként szolgált ugyanis a mester életéhez, pedagógiai rendszerének rekonstrukciójához és általában a ferrarai diákvilág megismeréséhez. A költő eredeti szándéka is megfelelő méltánylást kapott. Rosmini szerint ez a mű a legnagyobb és leggazdagabb megnyilvánulása a hálának, amelyet tanítvány mesterének adhat. Még a szigorú Voigt is a hála emlékművének tartja.³ Csak az irodalomtörténész van nehéz helyzetben, ha a művet vizsgálja.

A dicsőítő műalkotásoknak folyamatos az európai hagyománya. A retorika ókori mesterei a laudáció pontos és alapos leírását hagyták ránk. Ezeket Janus korában és körében is jól ismerték. De a Guarino-panegyricus ezeknek a szabályoknak nem engedelmeskedik. A ferrarai években már nagyjából elkészült, és azután még sokáig javított vagy bővített művet a kézikönyvek sémáiba nem tudjuk belegyömöszölni. Derítsük föl bár valamennyi részlet ókori párhuzamát, nyesegezzük le az ókori mintáktól idegen hajtásokat, maga a mű elrendezésében, fölépítésében, azaz szerkezetében egyes részletektől eltekintve megközelíthetetlennek találtatott. Huszti Józsefnek kellett igazat adnunk, aki megállapította, hogy az epigrammákban jeleskedő költőnek nem volt erőssége az epikus szerkesztés.⁴ Legalábbis nem úgy, ahogyan azt az ókori teoretikusok szabályozták, a humanista szerzők pedig hűen követték.

Folyamatban van Janus epigrammáinak új kiadása. Török László szorgalmas és szerencsés föltáró munkája alapján hihetetlenül árnyalt képünk van már a versek frazeológiai

¹ *Panegyricus in Guarinum Veronensem* (a továbbiakban: Paneg.), 651–674.

² VERG. georg. 3, 10–25.

³ HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931, 151, 341.

⁴ *Uo.*, 106, 170, passim.

hátteréről. Arról, hogy az ismert csodálatos memóriával rendelkező Janus verseiben milyen ókori vagy középkori költő ismerete tűnik föl. Az eddig közismerten idézett ókori szerzők mellett akadunk más forrásokra is. Föl-fölbukkan például Janus soraiban az ókori kánonba nem sorolható Venantius Fortunatusra emlékeztető költői megoldás is. Még hozzá nem is, ahogy az egyházi környezetből jövő Janustól várhatnók, a liturgiába századok óta beépült himnuszköltő fordulataival találkozunk, hanem világi verseinek ismeretével.

Csak szórványos adataink vannak arra, hogy a XV. században olvasták ezt a VI. századi költőt. Már csak ezért is érdemes megvizsgálni, hogy a Vergilius és Martialis bővöletében élő Janust ugyan milyen szálok fűzték e korai elődjéhez. Elődjéhez, mert Venantius Fortunatus ugyancsak az ókori szerzők követője volt. Ez egyben óvatosságra is int, arra, hogy bármikor közös forrással kell számolnunk. Minthogy ez gondos vizsgálattal kizárható, bizonyosak lehetünk abban, hogy Janus és Venantius között közvetlen volt a kapcsolat. Janus ismerte Venantius Fortunatusnak föltehetően teljes versgyűjteményét.

Hol juthatott Janus kezébe a költőelődjé corpusa? Hogy Ferrarában olvasták volna, annak semmi nyoma. Pedig ismeretségük korai, mert Janusnak egy elfogadottan nagyon ifjúkori verse, a „lábfejős elégia” már venantiusi fordulattal kezdődik. *Ardua sacratae celebras seu moenia Cirrhae* – írja Janus.⁵ *Ardua sacrati baptismatis aula coruscat* – olvassuk Venantiusnál.⁶

Érdekes jelenségre figyelhetünk föl akkor, ha a venantiusi reminiscenciákat kigyűjtjük. Ezek ugyanis jól elkülönülő csoportokba rendeződnek. Külön füzére van például a Guarinóra írt epigrammák egy csoportjának, ahol a szókapcsolatok Venantiusra utalnak, például: *Guarini manat ab ore cibus*, vagy az ujjongó fölkiáltás: *floret lingua Latina*, amelynek változatai Venantiusnál már megtalálhatók.⁷ Egyébként ezek is egy korai réteget képezik Janus költői életművének. Később ugyanis a Lorenzo Vallát csodáló költő az *Elegantiae* nyomán már mint új Camillust ünnepelte újabb epigrammaiban Guarino mestert.

Janusnak anyját, Borbálát gyászoló epitáfiuma, mint ismeretes, a következő sorral kezdődik: *nobilior vitae meritis quam praesule nato*.⁸ Az epitáfiumokat ontó Venantiusnál a *nobilior meritis* vagy hasonló társai sokszor előfordulnak a sírföliiratokban: *nobilis et merito nobiliore potens; sed magis in Christo nobilior merito; nobilitas generis, nobilior genitis*.⁹ De fölbukkan a formula Janusnál a korai, Andreolára írt epitáfiumban is: *plus tamen est natis nobilitata suis*.¹⁰

Venantiusnak kötetnyi verse maradt fenn, amelyek templomok, építmények elkészültét ünneplik. Amikor Vitéz János elfoglalta esztergomi székhelyét, ott valami erődtítményt

⁵ El. II, 1.

⁶ VENANTIUS FORTUNATUS, *Opera poetica*, rec. et emend. Fridericus LEO, München, 1981² (MGH, Auctores Antiquissimi, 4,1), 2, 11, a továbbiakban: VF.

⁷ Ep. I, 185; VF 8, 1, 6.: *Tullius ore cibum*. Janusnál Ábel, 125/3; VF 6, 2, 98. *floret in eloquio lingua Latina tuo*.

⁸ Ep. II, 1.

⁹ VF 4, 13, 4; 4, 8, 12; 10, 15, 2.

¹⁰ El. II, 20.

épített, hogy a vár biztonságát megerősítse. A védmű elkészültét a költő unokaöcs hosszabb epigrammával ünnepelte. Ennek két sora így hangzik:

Condidit hoc pastor Ioannes nobile septum
in patulo positae ne raperentur oves.¹¹

Az első sor mintája Venantiusnál a Mosella fölött elkészült püspöki várra írt fölíratban olvasható: *condidit optatum pastor ovile gregi*.¹² A második sor pedig Venantiusnak egy püspökre írt sorára emlékeztet: *bestia ne raperet, munit ovile Dei*.¹³ Venantiusnál a gondos főpásztor képe sokszor előfordul, építkezésekkel vagy a hívek oltalmazásával kapcsolatban. Hogy valóban fölíratként kerültek-e ezek a versek az épületekre, azt vitatják.¹⁴ Janus verse fölépítésében ugyan követi a valódi fölíratok formáját: időmeghatározás, majd a műtárgy megnevezése, valamint az építető auctor föltüntetése, terjedelme miatt mégis aligha vés-hették kőbe. Bár Janus versének mintája bizonyosan Venantius sokszor megfogalmazott változatai között keresendő, létrejöttének ösztönzője a helyi hagyomány is lehetett. Kubinyi András figyelmeztet arra, hogy az esztergomi érseki székben Vitéz előde, Szécsi Dénes komoly gondot fordított a hitélet helyreállítására is. Ez még okleveleiben is tükröződik, ahol gyakran fordul elő az arengákban a „pásztori gondoskodásra” való hivatkozás.¹⁵ Az érseki kancellária korábban kiadott okleveleinek formuláit nyilvánvalóan gondosan áttanulmányozta az utód és a vele mindig együttműködő költő-unokaöcs. Talán éppen ezek az arengák idézték föl Janusban a korábban sokat olvasott venantiusi versek fordulatait. Az építkezés pedig jó alkalmat szolgáltatott arra, hogy a gondoskodó, jó pásztor képmását most már nagyon szeretett nagybátyjára ruházza.

Janus és Venantius Fortunatus kapcsolatát illetően a költő-előd a legnagyobb meglepetéssel a Guarino-panegyricusszal kapcsolatban szolgál. Van Venantiusnak egy magasztaló verse a frank uralkodó, Sigibertus nevelőjéhez, Gogóhoz.¹⁶ A kiváló és nagyon megbecsült pedagógusra írt ötvensoros művet akár Janus több mint ezer soros költeménye korai vázlatának is tekinthetjük. Részletes összevetésre itt most nincs lehetőség. Csak arra utalhatunk, hogy a két mű fölépítése azonos sémát követ. Janusnál bő kifejtésre kerül az, ami Venantiusnál mintegy vezérmotívum formájában található. Venantiusnál Orpheus hangjára megszelídülnek az állatok, de megindulnak helyükről a hegyóriások is. Ez a tíz sor mintegy bevezetője az egész versnek Venantius művében. Janusnál ebből egy külön *Praefatio* lesz, amelyben a Cheirón nevelte ifjú Achilles bűvöli el énekével a természetet. Nincs arra irodalmi minta vagy képzőművészeti ábrázolás, amely a derék kentaur nevelte hősnek a

¹¹ Ep. I, 15, 3–4.

¹² VF 3, 12, 20.

¹³ VF 3, 9, 98.

¹⁴ Wilhelm MEYER, *Der Gelegenheitsdichter Venantius Fortunatus*, Berlin, 1901 (Abhandl. Göttingen, Philol.-hist. Kl. NF 4, Bd. 5), 50–53, 68–69.

¹⁵ KUBINYI András, *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Bp., 1999 (METEM Könyvek, 22), 141.

¹⁶ VF 7, 1.

természet fölötti hatalmáról tanúskodnék. Janus itt maga tetszeleg Achilleus-Orpheus szerepében, hogy soktudományú mestere, Cheirón-Guarino dicséretébe kezdjen. Venantiusnál a bűvös hangra messziről sereglenek a tanítványok, hogy a „fonsból áradó nektártól” föl-üdüljenek. Venantiusnak a témát variáló soraiból Janusnál valódi eposzi katalógus lesz. Fölsorolja az összes jelentős Guarino-tanítványt, kinek-kinek jellemző kiválóságát is megemlítve. Természetesen a Ferrarába messze földről sereglő tanítványok úticélja itt is az, hogy a fonsból merítsenek.¹⁷ Venantiusnak még mindig a mestert magasztaló 23. sorában bukkant Janus a *dives prudentia regnat* megállapításra. Ez költőnknek tüstént eszébe jutatta a Guarinónak is nagyon kedves és ezért nyilván sokszor elhangzott toposzt a platóni bölcsek kormányozta közösség virágzásáról. A panegyricusban ezen a helyen el is helyezte tíz sorban a gondolat költői kibontását.¹⁸ Venantius a 25–26. sorokban a pedagógus kiemelt lelki alkatát dicséri:

Sed vicibus mundum modo sol modo nubila complent
at tua semper habent corda serena diem.

Janus az időjárás változásából csak a nap (*sol*) említésére figyelt. Guarino eminens diákja a maga művébe itt beillesztette Martianus Capella naphimnuszának átköltött változatát.¹⁹

Venantiusnál valamivel a vers közepét követően (29–30) találjuk hősének sajátos apoteózisát:

Visceribus promptis templum pietatis habetis,
muneribus sacris es fabricata domus.

Nagyon szabadon talán úgy értelmezhetjük ezt a két sort, hogy a mester maga a jámborság megtestesült temploma, olyan ház, amely szent ajándékokból építetett. Ezek a sorok Janust a vergiliusi helyre emlékeztették, a Mincius partjára tervezett emléktemplomra, benne Augustus szobrával. Nála a Guarino-panegyricus megfelelő helyén, túl a mű közepén ezért találjuk a Dráva partján az aranyba vont mestert magában foglaló templomcsarnokot, egy valódi *templum pietatis*, a tanítvány *pietas*ának valóban monumentális emlékét.²⁰ Venantius a 31–34. sorokban a mester külső megjelenését dicséri, amely illik az előzőekben bemutatott kiváló belső tulajdonságaihoz. Ez a megfelelés vagy inkább megfeleltetés a laudatio műfaji követelménye volt. Guarino portréját a róla mintázott éremről ismerjük. Nagyon karakterisztikus arc, amelyet a művész nem is igyekezett előnyösebbé tenni. Janus úgy oldotta meg a kérdést, hogy a mester tanítványai körében mindig nyájas arcát említi.²¹ Ez bizonyára megfelelt az igazságnak és a venantiusi minta föntebb idézett 26. sorának is.

¹⁷ VF 7, 1, 11–22; Paneg. 438–509, a tanítványok katalógusa 623–650.

¹⁸ Paneg. 410–424, a Niccolò fejedelemsége alatt levő Ferraráról.

¹⁹ Paneg. 920–941.

²⁰ Paneg. 651–674.

²¹ Az érem Matteo de Pasti műve. Paneg. 822–824.

A továbbiakban mindkét műben arról esik szó, hogy a kiváló mesterek ugyancsak kiváló uralkodóik kedvelt és tisztelt kegyeltjei. Sigibertus ugyanúgy kedveli pedagógusát, mint Leonello d'Este Guarinót. Mind a két nevelő a szellemi képzést helyezte előtérbe a katonai gyakorlatok helyett. Venantius:

Diligis hunc tantum quantum meliora parasti
nemo armis potuit quod tua lingua dedit.

Janusnál Guarino érdeme nagyobb, mint Romulusé és Camillusé:

Alta Quirinus
fundavit Romae, reparavit regna Camillus,
sed tantum ambobus maior tua gloria, quantum
cedunt arma togae, concedit laurea linguae.²²

Ennél a helynél is tetten érhető, hogy Janus követi a Venantiusnál talált gondolatot. Viszont az is bizonyos, hogy ezek a sorok már abból az időből valók, amikor Valla nyomán Guarinót új Camillusként ünnepelte.

A gondolatmenet a továbbiakban is párhuzamosan halad: mind a ketten méltán váltak híressé, és örvendjenek is sokáig megérdemelt hírnevüknek. E gondolat hosszabb-rövidebb taglalásával zárul mind a két költemény.²³

A Guarino-panegyricus nagyon hosszú ideig készült. A mindenféle részletekkel bővített és így terjedelmesre duzzasztott mű még mai formában is őrzi az ötletadó ősvers emléket. Ezt valószínűleg Janus se tagadta volna, mert meg volt róla győződve, hogy az ő műve jóval meghaladja a régi poéta teljesítményét.

Venantius maga illesztett összegyűjtött művei elé egy prózai előszót. Ebben mentegeti verseit, mert azok nehéz külső körülmények között születtek. Tanulmányai színhelyéről, Ravennából zárandokolt Toursba Szent Márton sírjához. Hogy oda eljusson, át kellett kelnie az Alpokon, a Dráván, az Innen, a Dunán és a Rajnán is. Így jutott Galliába a Pireneusokhoz. Olyan vidékeken járt, ahol júliusban is havazott. Verseit lóháton vagy félig alva írta, barbárok között, kimerülve a hosszú úttól és a zord időjárástól; a fagyos vagy részeg Múza ösztönözte, hogy mint új Orpheus az erdőnek énekeljen. Választ is (csak) attól kapott. Ott, ahol az értő bírálót és a bátorítót egyaránt nélkülözte, társtalanul, ahol rekedten nyögdécselni csak annyit ért, mint énekelni, a barbároknál, ahol nem tesznek különbséget a libagágogás és a hattyú éneke között... ő se verset énekelt, hanem csak csácsogott: *ubi mihi tantumdem valebat raucum gemere quod cantare apud quos nihil disparat aut stridor anseris aut canor oloris*.²⁴ Venantius hosszú panaszos mondatának latinul idézett része vergiliusi és propertiusi sorokra emlékeztet:

²² VF 35–44; Paneg. 410–437; 907–910.

²³ VF 49–50; Paneg. 880–919 és azután végig, mert nem tudott önmagának határt szabni.

²⁴ VF, p. 2.

nam neque adhuc Vario videor nec dicere Cinna
digna, sed argutos inter strepere anser olores...²⁵

Így ír szerénykedve Vergilius. Propertius már Vergiliusra utal:

nec minor his animis aut sim minor ore: canorus
anseris indocto carmine cessit olor.²⁶

Vergilius és Propertius olyan irodalmi közélet részesei volt, amelyben a költők egymáshoz mérték képességeiket. Venantius ezzel szemben olyan barbár földön volt magányos, ahol még az orpheusi hatyuének és a libagágogás közt se tudtak különbséget tenni. Önértékelésével nem volt baj, csak az értő közeget hiányolta.

Vergilius és Propertius sorait természetesen Janus Pannonius is jól ismerte. A tőlük kölcsönzött képekkel először a Tribraccóhoz írt versben találkozunk. A helyzet itt az, hogy az Itáliából jött költői kihívásra az Alpokon túlra került poéta olyan magányosságát fogalmazza meg, amelyet a Pallas-kedvelte Pó-vidéke helyett a fagyos Duna és Mars véráztatta táján egy költő érezhetett:

Vobis ingenium, vobis dedit ore rotundo
Musa loqui; externi barbara turba sumus.
... inter nam cygnos anseris ore crepo.²⁷

A körülményeket Janus akkor éppen olyan méltatlannak érezte, mint amilyenek közé Venantius került. A horatiusi *Ars poeticára* utalás még aláhúzza azt a kiáltó ellentétet, amelyet a két világ között érzett. Mélypontján lévén éppen egy érzelmi válságnak, még saját költői értékét is kétségbe vonta. A hasonlatok később még egyszer visszatérnek a Henrik germán poétához írt versében:

... bene comparari
stridulus nunquam potuit canoro
passer orori.

Nos levi raucum strepimus cicuta...²⁸

Janus ebben a talán legutolsó versében már visszanyerte önbizalmát. Henrik Orpheushoz hasonlította, amire ő már megengedhette magának azt az álszerénységet, hogy magamagát csak verébnek tartsa. A helyzet itt egy kicsit közelít az ókori mintákhoz annyi-

²⁵ VERG. ecl. 9, 35–36.

²⁶ PROP. 2, 34, 83–84.

²⁷ Ep. I, 49, 7–8; HOR. ars 323.

²⁸ Ifj. HORVÁTH János, *Janus Pannonius ismeretlen versei a Sevillai-kódexben*, ItK, 78(1974), 610.

ban, hogy most már itthoni tájakon folyik a költők közötti vetélkedés. Ebben Janus méltán használhatta az ifjú költőcskével szemben a maga fölényét tanúsító hangot.

Janusnak ez a két verse jó példa arra, hogy elgondolkodjunk: csak a közös forrást látjuk-e, vagy azt is, hogy a hagyományt már Venantius szövege is gazdagította. Az Itáliából északra kerülő poéták mindegyike fázik és magányos a barbár földön. Janus elsőként tárgyalt versében ez megegyezik Venantius helyzetével. Ez lehet véletlen is, hiszen életkörülményeik hozták ezt magukkal. De Janus második versében három olyan hely is van, amely az ókori szerzőknél nincs, csak Venantiusnál található. Ilyen mindjárt az összehasonlítás jelölése. Venantiusnál *disparet* áll, Janusnál ugyanott *comparari*, Venantiusnál *stridor anseris*, Janusnál *stridulus passer*. Föltűnő, hogy saját hangját mind a két költő a *raucus* jelzővel illeti. Nehéz elképzelni, hogy a Venantiust jól ismerő Janus éppen e prózai sorokban ne ismerte volna föl a távoli rokon lelket.

A „láb fájt elégia” és a Guarinóra írt epigrammák korábbi csoportja alapján bizonyosak lehetünk abban, hogy Janus nagyon fiatalon ismerte meg Venantius Fortunatus verseit. Ezek nagyon mélyen raktározódtak el emlékezetében. A VI. századi költő sorai vagy formulái mindig akkor bukkannak föl Janusnál, amikor a költő-elődhöz hasonló témához nyúl: kiváló szónokot dicsőít, epitáfiumot ír, vagy fölirattal emlékezik meg egy műalkotás elkészültéről. Föltűnő az is, „venantiusul” csak környezete egy részéhez szól, olyanokhoz, akikkel különös ragaszkodás fűzi. A Venantiustól kölcsönzött fordulatok azokban a versekben jutnak kifejezésre, amelyeket anyjáról, a korán árván maradt fiúnál az apa szerepét és helyét is betöltő Guarino mesterről és nagybátyjáról írt, akihez holtáig hűen ragaszkodott. Óvatosan vetem föl a gondolatot, hogy talán Vitéz váradi környezetében, tehát még nagyon is gyerekifjúként találkozott Venantius Fortunatus verseivel. Már bátrabban folytatom: nem éppen ez az ókori szerzőket elsőként követő poéta terelte-e Janus figyelmét az antikvitás felé?

Talán az is megfontolandó volna, hogy áll-e még a tétel a korán intellektuális érettségről tanúskodó fiatalember érzelmi életének fejletlenebb voltáról. Amit róla ezen a téren tudunk, az csak verseiből ismert. Vajon nem igényelne-e a kérdés megválaszolása a fentiek alapján nyomon követhető, bonyolultabb elemzést?

Végére hagytam a legfőbb tanulságot. A régészeti föltáró munkák során ma már világos, hogy a reneszánsz építkezés általában nem az előzmények megsemmisítésével történt. Nemcsak tovább építették új stílusban az épületet, hanem sokszor együtt épült reneszánsz loggia és gótikus erkély. Ezt ma már a budai vár és a visegrádi palotaegyüttes föltárása meggyőzően bizonyítja. Így lehet ez más művészetek esetében is. Ha valaki, hát igazán Janus az, aki elsőként hozta a Duna mellé az új szelek fújását. Ez az új azonban nem jelentette a régi teljes tagadását, csak annak hatalmas meggazdagítását.

Ágnes Ritoók-Szalay:

Janus Pannonius and Venantius Fortunatus

In the poetic oeuvre of Janus Pannonius the poem receiving the greatest recognition has ever been his panegyric on Guarino of Verona. This poem, however, does not follow the rules of a panegyric in its structure. It can be assumed that, in this respect, Janus imitated Venantius Fortunatus. He may have read Venantius very

early, in Hungary, and he may have recognized the similar nature of their social role and poetic career. Janus imitated Venantius in his epigrams as well. It is, however, remarkable that he alluded to this poet only when the subject of the poem was himself, or another person and sometimes a topic that he felt close to. In his panegyric on Guarino Janus imitated Venantius' eulogy written to Gogo, the tutor of the Frankish ruler Sigebert. He transformed Venantius' poem of fifty lines into a poem of more than a thousand lines by rewriting and enriching the parts and also observing the rules of the ancients.

HUMANISTA MŰVELTSÉG PANNÓNIABAN

Szerkesztette
BARTÓK ISTVÁN
JANKOVITS LÁSZLÓ
KECSKEMÉTI GÁBOR

MŰVÉSZETEK HÁZA
PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM

PÉCS, 2000

ISBN 963 641 804 7

© Bartók István, Jankovits László, Kecskeméti Gábor, 2000

Felelős kiadó

Molnár G. Judit, a Művészetek Háza igazgatója
és dr. Tóth József, a Pécsi Tudományegyetem rektora
Nyomta: Bornus Nyomdaipari Szolgáltató Kft., Pécs